

УДК 342.72(477):341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.23>

ЛЕГІТИМНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ГРОМАДЯН ТА ЇХ ЗАХИСТ У СУДІ

Мелех Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2936-8426*

Мелех Б.В.,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-3125-0163*

Мелех Л.В., Мелех Б.В. Легітимність обмеження конституційних прав та свобод громадян та їх захист у суді.

Статтю присвячено актуальній на сьогодні проблемі захисту конституційних прав громадян та свобод у суді та їх легітимному обмеженню. Сутність обмежень фундаментальних прав людини полягає в забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда із метою забезпечення загального блага. Принцип верховенства права визначає те, що фундаментальні права можуть бути обмежені обґрунтовано, тільки на правових засадах з дотриманням вимог принципу пропорційності. Зазначимо і те, що лише законами України визначається правовий режим воєнного та надзвичайного стану, права та свободи людини і громадянина, гарантії цих прав та свобод; основні обов'язки громадянина. Саме тому і будь-які обмеження прав та свобод людини і громадянина мають бути легітимні, а також встановлені відповідно до вимог законодавства України.

Актуальність проблематики також визначена тим фактом, що важлива роль у дотриманні прав та свобод людини і громадянина при вирішенні складних завдань суспільного та державного характеру. У аспекті неможливості обмеження прав і свобод людини має застосовуватися тільки із дотримання балансу при обмеженні прав і свобод в демократичному суспільстві. Не обмеження прав і свобод людини може призвести до завдання істотної шкоди цій меті; обмеження прав і свобод людини має слугувати легітимній меті; шкода, що може бути завдана не обмеженням прав і свобод людини, вагоміша за шкоду, завдану таким обмеженням. У статті обґрунтовується і те, що при наявності всіх трьох складових можна заявити, що підстави обмеження прав і свобод людини є правомірними. З вказаного констатуємо, що Конституція України містить норми з приводу необхідності легітимної мети для застосування таких обмежень, однак немає закріплення зазначеного в нормативному порядку.

Ключові слова: захисту конституційних прав та свобод, обмеження конституційних прав та свобод, легітимність, надзвичайний та воєнний стан.

Melekh L., Melekh B. Legitimacy of restrictions on the constitutional rights and freedoms of citizens and their protection in court.

The article is devoted to the current problem of protection of constitutional rights of citizens in court and their legitimate restriction. The essence of restrictions on fundamental human rights is to ensure legitimate interference of the state in the private autonomy of the individual in order to ensure the common good. The principle of the rule of law determines that fundamental rights can be restricted reasonably, only on legal grounds with compliance with the requirements of the principle of proportionality. It should also be noted that only the laws of Ukraine determine the legal regime of martial law and state of emergency, rights and freedoms of man and citizen, guarantees of these rights and freedoms; basic duties of a citizen. That is why any restrictions on the rights and freedoms of man and citizen must be legitimate, and also established in accordance with the requirements of the legislation of Ukraine.

The relevance of the issue is also determined by the fact that an important role in respecting the rights and freedoms of a person and a citizen when solving complex tasks of a social and state nature

is assigned to the "three-component test". In terms of the impossibility of restricting human rights and freedoms, the "three-component test" should be applied only in order to maintain a balance when restricting rights and freedoms in a democratic society. It includes three elements: not restricting human rights and freedoms can lead to significant harm to this goal; restricting human rights and freedoms must serve a legitimate goal; the harm that can be caused by not restricting human rights and freedoms is greater than the harm caused by such a restriction. The article also substantiates the fact that if all three components are present, it can be stated that the grounds for restricting human rights and freedoms are legitimate. From the above, we state that the Constitution of Ukraine contains norms regarding the need for a legitimate goal for the application of such restrictions, however, there is no consolidation of the entire "three-component test" in the regulatory order.

Key words: protection of constitutional rights, restriction of constitutional rights, legitimacy, state of emergency and martial law.

Постановка проблеми. Для будь-якої держави обмеження прав і свобод людини – це виклик, тому в законодавстві, допускаючи обмеження прав і свобод особи, має бути чітко регламентовано підстави, межі і порядок їх застосування. Відповідно до зазначеної ст. 29 Загальної декларації прав людини [1] та Конституції України вводять інститут обмеження прав і свобод при наявності певних підстав. Права і свободи можуть обмежуватися з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави.

У світовій конституційній теорії і практиці загальновизнано, що обмеження громадянських прав і свобод правомірні в умовах саме *надзвичайного стану* (міжнародні конфлікти, масові порушення порядку, епідемії, стихійні явища та інші). Це визнається Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 4) [2] та Конвенцією з прав людини та основоположних свобод (ст. 15) [3], які вимагають, щоб надзвичайне положення державою-учасницею було офіційно оголошено, і про це повідомлено іншим державам. За повідомленнями відкритих джерел режим надзвичайного стану через пандемію коронавірусу ввели майже усі країни Європи, США, Казахстан та Японія.

Стан опрацювання проблематики. Оксфордський професор права Т. Аллан зазначає: «У країнах, де політична культура є ворожою до свобод і нехтує людською гідністю, просте проголошення принципів верховенства права не гарантує утвердження справедливості, як це розуміють у демократичних суспільствах» [4, с. 36].

Класичним підходом до визначення меж реалізації прав є стаття 4 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «Свобода означає можливість робити все, що не завдає шкоди іншому; таким чином, здійснення природних прав кожної людини має межі, які гарантують іншим членам суспільства рівне користування цими ж правами. Ці межі можуть встановлюватися лише законом». Аналогічні положення щодо правомірного обмеження прав і свобод відображені в законодавчих актах більшості країн [5, с. 234–240].

Формулювання цілей. Мета статті полягає у з'ясуванні дії конституційно-правової категорії обмеження прав та свобод людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, а також захист конституційних прав та свобод людини у суді.

Виклад основного матеріалу. Обмеження прав людини є важливим питанням як для суспільства, так і для держави, оскільки для належного функціонування, розвитку та життєдіяльності соціуму необхідно встановлювати певні обмеження у процесі реалізації громадянами їхніх прав. Право на встановлення таких обмежень належить виключно відповідним державним органам, які виступають легітимними представниками суспільства. Водночас запровадження будь-яких обмежень потребує чіткої системи гарантій, що забезпечують їхню обґрунтованість і законність [6, с. 51–53].

У статті 64 Конституції України задекларовано, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, окрім випадків, передбачених Конституцією України. Відповідно до вимог цієї ж статті надзвичайний та воєнний стан може призвести до окремих обмежень прав та свобод із встановленням меж, а також строку їх дії, відповідно до законів та для захисту основ конституційного устрою та забезпечення безпеки громадян. В умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав та свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції [7]. Це, наприклад, рівність перед законом, право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, право на життя, право на шлюб, право на житло, право на свободу та особисту недоторканність, право на захист у суді.

Основний Закон України закріплює рівність усіх людей у своїй гідності та правах, проголошує їх невідчужуваними й непорушними, гарантує неможливість скасування конституційних прав і свобод. Кожен громадянин має право на повагу до своєї гідності, на свободу та особисту недоторкан-

ність, а також на судовий захист, включно з можливістю оскарження дій, рішень або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (стаття 21, частина друга статті 22, частина перша статті 28, частина перша статті 29, частина перша і друга статті 55 Конституції України). Конституційний Суд України визначає, що будь-які обмеження конституційних прав і свобод повинні бути обґрунтованими, мати легітимну мету, відповідати суспільній необхідності, бути пропорційними та запровадженими на законних підставах. У разі необхідності запровадження таких обмежень законодавець зобов'язаний забезпечити найменший можливий рівень втручання, зберігаючи сутнісний зміст права чи свободи (абзац другий, третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016) [8].

Міжнародні правові акти також регулюють питання щодо цілей та правових підстав обмеження прав і свобод людини. Загальна декларація прав людини допускає такі обмеження лише заради: 1) підтримання громадського порядку, що передбачає дотримання норм, які гарантують безпеку життя, здоров'я та власності громадян; 2) забезпечення суспільної моралі, оскільки кожна особа, живучи в суспільстві, має враховувати загальновизнані моральні норми; 3) визнання й дотримання прав і свобод інших осіб, адже права однієї особи не можуть розглядатися окремо від прав інших; 4) забезпечення загального добробуту, що включає створення умов для економічного та соціального благополуччя суспільства [1].

У Конституції України міститься велика кількість положень щодо особливостей правового регулювання обмеження прав законодавчим органом. Водночас окремі норми є надто широкими, що може дозволяти надмірне втручання законодавчого органу у права громадян. Особливо це стосується права на свободу пересування (стаття 33 Конституції), яке може бути суттєво обмежене шляхом ухвалення звичайного закону, що потенційно нівелює його конституційний захист. Окрім цього, Венеційська комісія зауважила, що перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть у воєнний чи надзвичайний стан, є надто великим і потребує перегляду [9, с. 603-604].

С. Головатий висловлював занепокоєння щодо можливих надмірних обмежень прав людини в умовах надзвичайних ситуацій. Події, пов'язані з пандемією COVID-19, підтвердили його прогнози: обмеження свободи пересування, заборона масових заходів (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних тощо), а також діяльності суб'єктів господарювання було введено навіть за відсутності офіційного режиму надзвичайного стану [9, с. 538].

Деякі права та свободи не можуть бути обмежені за жодних обставин. До них належать право на життя, гідність особи, недоторканність приватного життя, гарантії захисту від збору інформації про приватне життя, свобода совісті, підприємницької діяльності, право на житло та засадничі права, а також права, що забезпечують судовий захист цих свобод. І Конституція України, і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права спрямовані на гарантування збереження цих прав навіть у випадку запровадження надзвичайного стану. Саме тому встановлено вичерпний перелік конкретних прав і свобод, які можуть зазнавати обмежень під час надзвичайного стану.

Разом із тим, у разі запровадження воєнного чи надзвичайного стану можуть вводитися тимчасові обмеження окремих прав і свобод із визначенням строку їх дії. Це стосується, зокрема, свободи пересування, права на думку та її вільне вираження, мирних зібрань, а також права на особисте та сімейне життя. Такі обмеження можуть застосовуватися лише за умови їхньої необхідності в демократичному суспільстві та мають бути спрямовані на забезпечення громадської безпеки, публічного порядку, охорони здоров'я, моралі або захисту прав і свобод інших осіб. При цьому їх встановлення можливе лише на рівні закону.

Варто розрізняти надзвичайний стан і надзвичайну ситуацію, оскільки остання не передбачає обмеження прав і свобод громадян. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10] визначає надзвичайний стан як особливий правовий режим, що може тимчасово впроваджуватися в державі чи її окремих регіонах у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру загальнодержавного рівня, які призводять або можуть призвести до значних людських і матеріальних втрат, а також становлять загрозу життю та здоров'ю громадян.

Запровадження надзвичайного стану надає підстави для легітимного обмеження певних конституційних прав громадян, що також може стосуватися суб'єктів господарювання. Водночас ці обмеження не поширюються на надзвичайні ситуації. Згідно із Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10], цей особливий правовий режим передбачає тимчасове обмеження окремих конституційних прав громадян і надання додаткових повноважень державним органам.

Стаття 16 зазначеного закону містить перелік можливих обмежувальних заходів, які можуть застосовуватися під час надзвичайного стану. До них відносяться заборона страйків, обмеження руху транспорту та його огляд, запровадження особливого режиму в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування в межах території, де діє надзвичайний стан. Крім того, може по-

силюватися охорона громадського порядку та об'єктів життєзабезпечення населення і народного господарства, а також забороняється проведення масових заходів.

Попри це, обмеження прав є невід'ємним елементом правового регулювання. Частина друга статті 29 Загальної декларації прав людини містить загальні принципи інституту обмеження прав людини, які у міжнародному праві вважаються універсальними. До таких принципів належать:

1. виключність умов для встановлення обмежень, що означає їхню сувору регламентацію та заборону розширеного тлумачення;
2. формальна визначеність обмежень, яка передбачає їх встановлення виключно законом (англ. *determined by law*, фр. *établies par la loi*);
3. обмеження прав може бути правомірним лише в межах чітко визначених цілей, а саме: а) забезпечення належного визнання та дотримання прав і свобод інших осіб; б) відповідність справедливим вимогам моралі; в) гарантування громадського порядку; г) досягнення загального добробуту в демократичному суспільстві.

Таким чином, відповідно до Декларації, суспільними інтересами, які можуть виправдовувати обмеження прав і свобод людини, є: а) права та свободи інших осіб; б) справедливі вимоги моралі; в) громадський порядок; г) загальний добробут (*general welfare* англ., *bien-être général* фр.) у демократичному суспільстві.

Ці обмеження можна умовно поділити на приватні (що стосуються прав і свобод інших осіб) та публічні (що стосуються вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту). Проте публічні обмеження визнаються правомірними лише за умови їхньої справедливості (щодо моралі) та відповідності демократичним принципам (стосовно забезпечення загального добробуту) [11, с. 46–61].

У прагненні оперативно врегулювати ситуацію уряд ухвалив постанову Кабінету Міністрів України, якою фактично було обмежено низку конституційних прав громадян. Важливо зазначити, що це відбулося не на рівні закону, а шляхом прийняття підзаконного акта. Наскільки такі дії відповідають Конституції України – питання дискусійне. Аналіз норм Основного Закону та практики Європейського суду з прав людини свідчить, що подібні обмеження мають бути обґрунтованими, легітимними, пропорційними та виправданими необхідністю їхнього застосування, а також забезпечувати менший рівень загроз, ніж їхня відсутність.

Для підтвердження законності своїх дій уряд посилався на Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб», який дійсно передбачає можливість тимчасового обмеження прав фізичних і юридичних осіб, а також запровадження додаткових обов'язків. Однак у зазначеному законі відсутня конкретизація щодо того, які саме права можуть бути обмежені та в яких межах. Водночас значна частина обмежень, запроваджених урядом, відповідає нормам Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [10], який застосовується виключно у разі введення такого режиму.

Крім того, були запроваджені обмеження щодо судових процесуальних строків, що фактично призвело до чотиримісячного призупинення захисту порушених прав, свобод і законних інтересів громадян. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» у пунктах 9, 10, 11 Прикінцевих положень передбачено тимчасове призупинення перебігу процесуальних строків у всіх процесуальних кодексах.

Зокрема, Господарський процесуальний кодекс України [14] було доповнено новим пунктом у розділі X «Прикінцеві положення», який передбачає, що під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України для запобігання поширенню COVID-19, строки, визначені в низці статей Кодексу, а також інші процесуальні строки (зміна предмета або підстави позову, перегляд судових рішень, оскарження рішень третейських судів, касаційне провадження тощо), продовжуються на строк дії карантину. Крім того, судові строки, визначені судовим рішенням, не можуть бути меншими за період дії карантинних обмежень [13].

Вперше за період функціонування судів України зупинено набрання рішенням законної сили, розгляду справи, апеляційного оскарження, що означає призупинення реалізації права на судовий захист та отримання рішення суду та його виконання.

Висновки. У результаті аналізу можна зробити висновки що не варто нехтувати вимогою ст. 92 Конституції України, в якій чітко прописано, що лише Законами України встановлюється правовий режим воєнного та надзвичайного стану, а також права і обов'язки громадян та їх легітимні обмеження. І найголовніше: обмеження прав і свобод людини допускається лише в умовах надзвичайного та воєнного стану і згідно Законів України із зазначенням, які саме права та свободи обмежуються, із визначенням періоду такого обмеження. Тому залишається необхідність проведення додаткових досліджень в даному напрямку, що буде чітко визначати, які саме та яким чином

конституційні права та свободи будуть обмежуватися та за яких обставин під час дії воєнного стану чи можливого запровадження карантину під час настання пандемії у майбутньому.

Також підкреслено, що як тільки будуть застосовані вимоги норм Конституції, яка виступає Основним Законом держави, державні органи мають законні підстави для обмеження прав людини, однак впровадження правового режим воєнного і надзвичайного стану не надає широких повноважень державним інституціям стосовно обмеження конституційних прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. Київ видавничий дім: Києво-Могилянська академія. 2008. 385 с.
5. Конституційне право України. за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Укр. центр правничих студій, 1999. 376 с.
6. Денисова А.М. Правові обмеження: поняття, види, функції. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 51–53.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254 к/96 ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>.
9. Головатий С. Про людські права. Лекції. – К.: Дух і літера, 2016. ІХХV. 760 с.
10. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
11. Рабінович С.П. Правообмеження у Загальній декларації прав людини: юридичний та естетичний виміри. *Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. Нац. акад. прав. наук України*. Харків: Право, 2018. Т. 25. № 3. С. 46–61.
12. Брезіна Т.М. Конституційно-правові обмеження прав людини в умовах пандемії. *Зарубіжний науковий журнал «Recht der Osteuropäischen Staaten»*. 2020. № 2. С. 8–13.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 року № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.
14. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.